

Ambivalentnosti dokolice

Tena Martinić

1. Slobodno vrijeme je prostor u kojem dolazi do sruza neproduktivnog i produktivnog ponašanja suvremenog čovjeka. U potrošačkoj dokolici dominantno je neproduktivno ponašanje kao krajnji vid otuđenja, postvarenja ljudskih odnosa. Prevladava predmetnost što dolazi do izražaja u aktu trošenja, u zabavi kao sredstvu zaborava, lažne kompenzacije. Dosađa, osamljenost, neispunjenost, razjedinjenost pokušava se izbjeći »bijegom« od svakidašnjice. U zabavi se otuđenje iskazuje u trenutačnim zadovoljstvima. U kulturi (potrošačkoj) gubi se kritičnost. Sadržaji se primaju, a ne doživljavaju. U rekreaciji (turizam) karakteristično je besciljno lutanje, što se manifestira i u automobilskoj vožnji i gomilanju »lažnih« dojmova (snimanje). Individualizam, kao odjelitost od drugog bića i kolektiva, razvija konformizam i neprestanu potrebu za zatamljivanjem nesigurnosti i samog vremena, koje se nastoji poništiti, posebno njegova projekcija u ono što nailazi, budućnost. Sadašnji trenutak želi se ispuniti angažmanom što će potisnuti vremensku perspektivu ili svako sagledavanje opstojanja u vremenskom proticanju.

Senzualnost potiskuje osjećajnost. Cjelovita se vrijednost (npr. umjetničkog djela) razbija u nefunkcionalne dijelove što se mogu pasivno usvojiti, bez stvarnog sudjelovanja. Pojedinaac gubi autonoman položaj podređujući se forsiranoj i reklamom poticanoj potrošnji. Kolektivne vrijednosti povlače se pred privatiziranim. Pojedinačno je uvijek pretpostavljeno zajedničkom. Neproduktivnim stavom se bježi od suosjećanja, suodgovornosti ili bilo koje vrsti sudjelovanja. Pojedinaac je u prisilnom suodnosu s kolektivom; preko otuđenog rada i otuđene dokolice, uklješten u čvrsto ulančan sustav suvremene proizvodnje. Tu prisilu kompenzira u potrošačkoj dokolici ishitrenom zabavnošću svih vidova, od erotike do agresivnosti. Zabavnost zamjenjuje igru; ne traži sudjelovanje i usmjerenost k nekom zajedničkom cilju. S razlogom se govori o »zabavljačkom moralu« (M. Wolfenstein) na kojem se i temelji potrošačka dokolica.

U potrošačkoj dokolici najizravnije se pokazuje kako materijalno visoko razvijeno društvo samo po sebi ne osigurava uvjete za razvoj čovjeka kao djelatnog bića. Napredak je, dakle, privedan u ljudskom značenju.

Čovjek se svodi na proizvodnu i potrošnu jedinku. Gubi dimenzije ljudskoga i, potican bez prestanka na masovnu potrošnju dobara iznad zbiljskih potreba, dobiva obilježje sile što prijeti samouništenjem. *Homo consumens* ostaje nepovijesno biće, dodir sa zajedništvom se gubi, otuđenje u radu nastavlja se u neradu.

2. Neproduktivnom ponašanju suprotstavljamo produktivno. Ono se očituje kroz aktivnosti, od najjednostavnijih (hobby, slobodne aktivnosti) preko igre, stjecanja znanja do najsloženijih (aktivno sudjelovanje u kulturnim sadržajima), u kojima se uspostavlja čovjekov integritet, samosvijest, i samim tim nužna distanca prema potrošačkoj dokolici. Takva je svaka aktivnost koja čovjeka odvaja od potrošačkog vrednovanja. Hobby, slobodne aktivnosti, iako ostaju najčešće u domeni pojedinačnog doživljaja, dopuštaju inicijativu, odgovornost, djelatnost, refleksu slobode. Igra, a ne ishitrena zabava, učenje umjesto priučavanja, autentično kulturno življenje nasuprot neautentičnom, afirmiraju čovjekov aktivitet i čine ličnost koherentnom. Produktivan postupak najizravnije dolazi do izražaja upravo u masovnim kulturnim aktivnostima, što uvelike mijenja obzore individualne svijesti.

U produktivnom ponašanju povećana je samosvojnost pojedinca i on je u stanju samostalno određivati i vrednovati vidove pojavnosti. Stjecanje svijesti o svom vlastitom položaju i sve više o društvenom stanju, čini da se pojedinac kritičnije odnosi prema potrošačkom vrijednosnom sustavu. Ostvaruje se cjelina čovjeka i svijeta. *Homo socius* implicira sudjelovanje, individualnost. Čovjek je subjekt, povijesno biće. Iskazuje se sraz ličnog i društvenog; uključenost pojedinca u sve procese života. Otvaraju se mogućnosti za samodjelatnost što je pretpostavka za izmjene društvenih odnosa u cjelini.

3. Razdvojenost potrošačkog bića između rada i slobodnih trenutaka razrješavaju mnogi sociolozi slobodnog vremena što većim povećanjem neradnih sati i smanjenjem proizvodnih obaveza, ne uočavajući bit same dileme između manipuliranog i samosvojnog bića. Za nas je upravo slobodno vrijeme prostor gdje je taj sukob najuočljiviji. Potrošnost kao cilj, izrasla na predmetu kao osnovnoj vrednosti, traži cjelovit sustav potrošačkog ponašanja. Rad je usmjeren na proizvodnju nepotrebnog, što uvećava krajnji cilj — profit i zahtijeva povećanu potrošnju. Radi se da bi se trošilo. Kvantitativnim određenjima slobodnog vremena sam se fenomen ne izdvaja iz danog društvenog stanja. Ono se vrednuje kao trajna nepromjenjiva činjenica. Dokolica slobodnih aktivnosti suprotstavlja se otuđenom radu, koji ne pruža i ne može pružiti nikakvu satisfakciju ljudskome, i pretvara se u vrijeme neobavezne djelatnosti kojoj se pojedinac prepušta po svom vlastitom izboru. Naše određenje produktivnog i neproduktivnog ponašanja ne bi se moglo uklopiti u takvu koncepciju. Slobodno prepuštanje aktivnostima što nam pružaju »zadovoljstvo« nije samo po sebi produktivna gesta. Takvo je ponašanje što razvija osobnost, samostalnost pojedinca i njegovu sposobnost da procjenjuje svijet oko sebe, da se odupire manipulaciji potrošačkog mehanizma. Vinovnici teze o dokolici kao jedinom prostoru za potvrđenje individue otuđene u radu, i dodali bismo,

u svakodnevним ljudskim odnosima, usmjereni su više na kompenzaciju alijenirane pozicije pojedinca u suvremenom društvu, nego na nastojanje integralne ličnosti. Slobodno se vrijeme tako, utemeljeno na kvantitativnim odnosima, promatra izdvojeno od ostalih društvenih pojava s kojima je u suodnosu. Same se mijene koje donosi — novo ponašanje, nova saznanja, odnosi, uočavaju zatvoreno i količinski. Ako i nastane promjena, ona neće imati odjeka izvan prostora u kojem je nastala. Takva određenja slobodnog vremena ne prodiru u sustav potrošačkih odnosa, dapače oni se uzimaju kao stalna danost, kao prirodno stanje ili kao što ovdje označavamo — fizis.

4. Produktivno ponašanje dovodi do djelotvornosti. Usvajanje jednog određenog niza znanja ili spoznaja, mijenja i pojedinčev odnos prema stvarnosti. Mi upravo inzistiramo na tim promjenama koje nisu samo količinske, nego i kvalitativne. Pojedinaac, stječući svijest o zbilji, postepeno mijenja i svoj odnos spram nje i svom vlastitom položaju. Pojave uvijek imaju odraz na cijeli red u kojem se pojavljuju. Nemoguće je da individua, sve svjesnija društvenog mehanizma u kojem se nalazi, ne zauzima i drugačiji odnos prema njemu. Slobodno vrijeme jest mogućnost da se kroz produktivnu dokolicu stvaraju nove predodžbe i novi vrijednosni kriteriji. Naime, nerealno je pomišljati da se može zadržati postojeći sustav društvenih odnosa ako u dokolici izrastaju nove vizije i razvija se integralna ličnost, s kritičkim odnosom prema stvarnosti. Ta kvalitativna izmjena mora izazvati pomak i u postojećim odnosima u društvu u cjelini.

Stanovita zbivanja u svijetu unazad nekoliko godina osvjedočuju ovu tvrdnju. Odnosi između društvenih kategorija se mijenjaju. Nemoguće je objasniti politički program ujedinjene ljevice u Francuskoj — koji se, za razliku od socijalističkih teza iz 30-ih godina, ne svodi na to da se izbore neka socijalna prava najugroženijih u društvu, nego se zahtjevi temelje na prestrojavanju cjelokupne organizacije, promjeni osnovnih ciljeva — ako ne povedemo računa i o pojavi masovne dokolice koja je izazvala promjene i u društvenoj svijesti. Produktivno ponašanje razvija kritičnost, a osoba što ima nezavisan odnos prema zajednici sposobna je učvrstiti svoje djelovanje na pažljivom izboru. Demokracija se tako ne poistovjećuje s izborom dviju prividnih razlika, već je samoodgovorno opredjeljenje za određenu društvenu akciju.

U slobodnom vremenu, dakle, nastaju promjene od fundamentalnog značenja za društveni život. Zbog toga je prevaga neproduktivnog ili produktivnog postupka u slobodnom vremenu znak da li se u nekoj sredini petrificiraju potrošni odnosi ili nastaju polagane, ali stalne promjene koje moraju izazvati kvalitativne izmjene u cjelovitoj društvenoj strukturi. Sve se to ne događa u kratkim vremenskim razmacima i nema ravnomjeran i unaprijed utvrđen tok. Da bismo u istraživanju izbjegli jednostranosti, potrebno je raščlaniti sve mnogoznačne osobitosti što nastaju u slobodnom vremenu. Dilema između potrošnog i kritičkog odnosa prema stvarnosti za nas je temeljni problem što se javlja u suvremenoj dokolici. Jedino se krajnjim problematiziranjem ambivalentnosti suvremene dokolice dobivaju posljedice što proizlaze iz aktivnosti u slobodnim satima. Zbog toga smo, razlučivši dva dominantna tipa ponašanja što se javljaju u dokolici, zaklju-

čili da oni imaju presudno značenje u konzerviranju danog sustava ponašanja ili njegova mijenjanja. Ekonomska i politička kretanja pokazuju da se sve više odnos prema potrošnji i profitu mijenja, pa samim tim i prema predmetu kao osnovnoj vrijednosti suvremenih sustava. Izlaženje na površinu takvih dilema nije moguće ako se ne modificira i predodžba o društvu. Nove aktivnosti nose, dakako, i nove predodžbe koje opet izazivaju promjene u cjelokupnu čovjekovu ponašanju.

5. Slobodno vrijeme neodvojivo je od rada. Teza o slobodnom vremenu kao kompenzaciji utemeljena je na odvajanju, na antitezi neradnih sati obaveznom radu. Dihotomija radno-slobodno vrijeme posljedica je potrošačkog ponašanja u kojem se društveno značenje potiskuje pojedinačnim interesima. Kazali smo da produktivno ponašanje u dokolici, mijenjajući svijet o društvenoj cjelini, izaziva i promjene u odnosu prema radu. Sama pak znanstvenotehnička revolucija zahtijeva daleko pripremnijeg, sposobnijeg proizvođača kojemu se smanjuje fizički napor i mehaničko opsluživanje u tehnološkom procesu, a povećava se njegovo umno sudjelovanje. Pretpostavkom da se počinje revalorizirati i cilj proizvodnje: profit, pojavom značenja društvene korisnosti i uporabnosti, rad zadobiva obilježja društvene aktivnosti, što do sada nije imao, proizvođenja kojim jedinka može potvrditi sebe i svoju nužnost za drugoga. Proizvodni predmet poprima novu svrhovitost općepotrebnog proizvoda čija se vrijednost ne odmjerava profitnim omjerima, postizavanim forsiranom i izazvanom potrošnjom suvišnog umjesto potrebnog, nego njegovom stvarnom uporabnošću. Ekonomski zakon utemeljen na utrošenom vremenu, trudu i umješnosti proizvođenja nužno će biti također mjerilom vrijednosti proizvoda. Svjesni smo da su ta izvođenja, koja više ne proizlaze iz zamišljene već iz dane društvene stvarnosti, prilično hrabra, ali dokolica je u cjelovitom sustavu čovjekova vremena nesaglediva bez radikaliziranja i ambivalentnosti samoga rada.

Nasuprot tehnokratizaciji rada postavljamo njegovo podruštvovljenje. Podruštvovljenje rada nastaje mijenjanjem njegova osnovnoga cilja i promjenom odnosa prema proizvodnji, uz pretpostavku da su sredstva za proizvodnju podruštvovljena. Ako je pojedinac sudionik u cjelokupnoj proizvodnji, odlučivanju i snošenju posljedica, njegov se položaj temeljito mijenja. Od opslužitelja stroja postaje sudionik proizvodnog procesa. Samoupravnost, koja je danas ne samo teorijska nego i društvena činjenica, bilo kao početak konkretnog ponašanja ili realni politički program (s kojim se i u nekim zapadnim zemljama privlače birači), utemeljuje se na razvijanju proizvođača kao subjekta. Samosvojna pozicija u radu traži — i obrnuto — kritički stav u dokolici. Zbog toga nužno povezujemo produktivno ponašanje u dokolici s mijenjanjem odnosa u radu. Ta dva procesa su neodvojiva i jedino se na njima mogu uspostavljati stvarni odnosi i ravnoteža između rada i slobodnog vremena. Iz toga izvodimo i moguće nestajanje dihotomije radno-slobodno vrijeme.

6. Niti jedna dosadašnja analiza slobodnog vremena, koja ga je promatrala kao danost u odnosu na ostale elemente društvenog sustava, nije dovoljno uzimala u obzir ambivalentnost njegovih značajki i njihovu čvr-

stu povezanost s kompleksnošću društvenih tokova. Kršćanska koncepcija je radikalizirala otuđenost u slobodnom vremenu, posebno opredmećivanje ljudskih odnosa, faktički njihovo poništenje razvijanjem potrošnog ponašanja. Izlaz se vidi u humaniziranju pojedinca isticanjem transcendentalnog cilja. (Hourdin). Dogmatično orijentirani kritičari vrednuju rad i čovjekovo sudjelovanje u radu kao zalag za bolju budućnost. Rad je u funkciji budućeg humaniziranog društva. (Petrosjan). Militantni kritičari zapadne i latinskoameričke ljevice negiraju potrošačku dokolicu kao rezultat neravnopravnih klasnih odnosa i njihova se kritika svodi na ideološku poziciju potpunog nijekanja danog sustava i projiciranja u njihovu stvarnost utemeljenu na korjenitoj i brznoj promjeni. (Abdel-Malek). Ambivalentnost dokolice javlja se u istraživanju stanovitih zapadnih teoretičara, ali oni je dovoljno ne radikaliziraju sustežući se da npr. težnju za sudjelovanjem u radu i negiranje potrošačkih odnosa dovedu do njenih mogućih konsekvencija na društveni sustav u cjelosti. (Dumazedier).

Upravo radikalizacijom dvojnosti koju susrećemo u suvremenoj dokolici i, zatim njenom povezivanju s ostalim društvenim pojavama, moguće je zbiljski shvatiti slobodno vrijeme. Sadašnji povijesni trenutak u znaku je potrošačke civilizacije u kojoj su proizvodnja i potrošnja osnovno mjerilo ponašanja. Društveno je podređeno privatnome a postvarenost ljudskih odnosa čini disperzivnom svaku djelotvornost u kojoj se pojedinačno ne odvaja od zajedničkoga. Za potrošnu je dokolicu karakterističan neproduktivan postupak po kojem pojedinac gubi odnos prema zajedništvu, samom vremenu i pojavnost prima kao vječnu danost. Suprotno, produktivno ponašanje razvija autonomnost ličnosti i postavlja je u kritički odnos prema okolini. Nova kvaliteta koja se javlja mora imati odraza i na čovjekovu poziciju ne samo unutar slobodnog vremena nego i izvan njega. Za nas se utjecaj kritičke svijesti što se razvija u aktivnostima u slobodnom vremenu neće zaustaviti samo na inovacijama danog društvenog sustava i vladajućeg vrijednosnog sistema, kao što promišljaju stanoviti teoretičari dokolice. Inovacije su moguće samo do određenih granica, a onda nastaje prestrukturiranje elemenata i stvaranje novoga reda.

Buduća civilizacija neće biti »civilizacija dokolice«, jer je nespojivo da sama dokolica postane njenim glavnim obilježjem. Dokolica, ukoliko se bude bitno mijenjala, upravo jačanjem područstvoljenih vidova života, što znači potiskivanjem profita i potrošnosti kao osnovnih mjerila, a isticanjem individualnosti, sudjelovanja, samoupravljanja stvarala društvene vrijednosti kao glavne ciljeve čovjekova djelovanja, zamijenit će potrošačku civilizaciju sustavom utemeljenim na socijalnim značajkama. Pojedinac će se u tom redu vezati za zajednicu koja ga više ne ugrožava, jer su im interesi jedinstveni. U tim kvalitetno novim odnosima, vidimo i budućnost dokolice kao sastavnog dijela *jedinstvena* čovjekova vremena. Dakle, dokolica, ukoliko se bude u njoj razvijao njen produktivni vid, što ovisi o cjelini društvenih odnosa, naći će se u potpuno različitom odnosu prema ostalim vrijednostima: radu, porodičnim ili društvenim obavezama. Međusobno prožimanje čovjekovih djelatnosti moguće je jedino u sustavu gdje se pojedinačno i skupno ne suprotstavljaju kao dvije vrijednosti koje se međusobno potiru. Područstvoljenjem odnosa, što će reći uspostavljanjem

zajedničkih vrijednosti, koje pak nisu negacija individualnoga napora i postupka, moguće je zbiljski uspostaviti društveni red u kojem će dokolica biti vrijeme prepušteno pojedincu kao nužan prostor za individualno življenje. Skupne obaveze, rad ili društvena aktivnost izmjenjivale bi se s dokolicom gdje je pojedinac prepušten vlastitom izboru, kao nužan ritam jedinstvenoga vremenskog proticanja. Ne znači to beskonfliktno i ravnomjerno otkucavanje vremenskih jedinica, nasuprot: neprestani raspon između oprirođenih stanja i humaniziranog postupka jest ona tenzija u kojoj se odmjerava svako ponašanje kao povijesno ili oprirođeno.

Za nas se i javlja kroz dvoznačnost dokolice dilema između fizisa i povijesti. Nemoguće je zamisliti razvijanje čovjekova vremena, što znači povijesti, bez razvijanja, mijenjanja društvenog sustava današnjeg trenutka. I dokolica se mora sagledati iz tog aspekta, jer se njena sadašnjost, njena dvojnost ne može ni objasniti ako se ne relativizira cjelovit skup u kojem je ona jedna od sastavnica. Mijenjanjem sadržaja dokolice, čovjekove pozicije u njoj, zatim promjenom pojedinčeva radnoga i šireg društvenog položaja, što izaziva i stvaranje novih vrijednosnih mjerila, sam se odnos dokolice prema ostalim vrijednostima nužno izmjenjuje. Bude li prevladavala produktivna gesta u dokolici i rad poprimao društveno obilježje, povijest će zaniijekati fizis.